

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԱԳՐՁՈՒԹԻՒՆ: Լա-
բակազմ, մեծածառայ, էջ 78 եւ 84 թերթ-
մէկ երեսիմ գումարս մամբանկարչական
հարագատ արտահանութիւններով: Ս. Ղա-
զար, Վենետիկ, Միխիթարեան Տպարան,
1966, ձեռն: Գին՝ 80 տարբ:

Կոթողային, զմայելի, աննախնթաց
լործ մըն է այս մեծարժէք հատորը: Տը-
պագրութեամբ անգերազանցելի նոյնիսկ օ-
տար լաւագոյն հրատարակութեանց հետ
համեմատելով: Զորս տարբեր լեզուներով
(հայերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն եւ ի-
տալերէն) կատարուած այս գլուխ-գործոց
տպագրութիւնը չորս տարի առաւ պատ-
րաստուելու եւ հրատարակուելու համար,
եւ իրապէս պատիւ կը բերէ ոչ միայն Վենե-
տիկի Միխիթարեանց Ս. Ղազարու տպարա-
նին, այլ եւ համայն Հայութեան: Տարա-
կոյս չկայ որ գործին յաջողութիւնը, գոնէ
առեւծի բաժինը, կը պարտինք անխոնջ եւ
եռանդուն տպարանապետ Հ. Մեքրոպ Վ.
Ճանաչեանի, որ ընկերիկ չդիտցաւ յուսա-
հատեցողիչ տպարանական գործնական ու-
ղեղներու առջեւ եւ հուսկ հրապարակ հա-
նեց այն մեծածառայ եւ մեծարժէք գործը,
ուր մանաւաճախները հարազատութեամբ
արտահանուած են գունազեղ սքանչելի
մանրանկարները Ս. Ղազարու դարաւոր
ճոխ ու մեծահարուստ ձեռագրական հաւա-
քածոյին: Հոն հարազատ են չափերը, դո-
ները, որով կարելի է գեղարուեստական
այս ընտրելագոյն եւ անմատչելի մանրա-
նկարները կատարելով բաւարարութեամբ
չատրուոս անմիջական տրամագրութեան
տակ դնել:

Այս հատորին մէջ արուած են բոլոր ման-
րանկարները ու ծաղկումները Մլջէ Թա-
դուհիի արդէն քաջ ծանօթ ձեռագիր Աւե-
տարանին, դրուած 862 թուականին Գրեո-
տոսի, որ ոչ միայն ներկայիս մեղի ծանօթ
հայերէն հնագոյն ձեռագիրն է, այլ նաեւ
մեղի ծանօթ հայկական հնագոյն մանրան-
կարները կը պարունակէ: Սոյն հատորին

մէջ ներկայացուած է մանրանկարչական
հարստութիւնը Տրապիզոնի, Ալքիմոնուպո-
սոյ, Ժիկ դարու երեք ուրիշ Աւետարան-
ներու եւ նոյն դարէն Սաղմոսարանի մը եւ
Մաշտոցի մը, ինչպէս նաեւ Հռոմոսոսի
(1181էն), Յարբերդի (1205էն), Հաւուցթա-
ռի (1214էն), Թէոդուպոսոյ (1232էն) Ա-
ւետարաններուն եւ Գիրք Զեռնագրութեանց
(1248էն) ձեռագիրներուն, որոնք բոլորն ալ
կը պատկանին Վենետիկի Միխիթարեանց
հատուտ մատենադարանին:

Հ. Ճանաչեան հատորին սկիզբի 78 էջե-
րուն մէջ կու տայ ճերմածութիւնն մը, նախ
չնորհակալութեամբ յիշելով Հայ եւ օտար
անուններ՝ որոնց գործերէն եւ խորհուրդ-
ներէն օգտուած է իր ներածութեան համար:
Ներածութիւնը իր ընդարձակ սահմանե-
րով անտարակոյս որքան ալ որ խղճմաւո-
թեամբ կատարուած ըլլայ, բնական է որ
ունենայ վիճելի եւ սրբագրելի կէտեր, մա-
նաւանդ երբ ընդունինք որ հոն մշակուած
նիւթը, Հայկական Մանրանկարչութիւնը,
նոր է Հ. Ճանաչեանի համար: Այսուհան-
դերձ ան իր լաւագոյնը բրած է՝ նիւթը լայն
խաւերու ըմբռնելի ընելու համար, եւ ո-
րոչ չափով յաջողած է իր այդ մտադրու-
թեան մէջ: Անտարակոյս եթէ ոն կարենաք
իր գործածած կարգ մը աղբիւրները եւ վը-
կայութիւնները քննել եւ ստուգել, գուցէ
չկատարէր ինչ ինչ վրիպումներ՝ որոնք կ'ե-
րեւին ներածութեան մէջ:

Սակայն ներածութենէն առաջ, որուն
մասին իր կարգին երկար պիտի խօսինք,
Օր. Միքայիլ Տէր Ներսէսեան ստորագրած
է ճեպարանն մը, որ իր պարունակու-
թեամբ համառօտ կերպով կը կանխէ ներա-
ծութիւնը: Քանի որ ներածութիւնը նկատի
պիտի ունենանք, հոս աւելորդ կը սեպենք
րեն ինչ ինչ դիտողութիւններ նախարանին
մէջ յայտնուած անսովեանց: Սակայն թող
ներուի ինծի հոս ուշադրութիւն հրաւիրել
Օր. Տէր Ներսէսեանի ու գիտողութեան՝
Ալքիմոնուպոսոյ Աւետարանին մասին.
«Բիւզանդիոնի հետ Հայաստանի ունեցած
դժգարութեամբն աղբիւրը՝ Թուրք կերպա-
րանի մը տակ կը ներկայանայ Ալքիմոնու-
պոսոյ Աւետարանով» (էջ 3ա): Արդեօ՞ք

յարգելի Օրիորդը ըսել կ'ուզէ որ Բիւզանդ-
լոսի եւ Հայաստանի զեղարուեստին մէկ
շաղկապումը կը տեսնէ Աղբիւնուպոլսոյ Ա-
ւետարանին մէջ: Սակայն ինքն իսկ ինքզին-
քը կը ժխտէ թուելով, թէ մը աւելի վարը,
Աղբիւնուպոլսոյ Աւետարանին մանրանը-
կարական բոլոր այն յատկանիւնները որոնք
զայն բոլորովին կը տարբերեն Բիւզանդա-
կան արուեստէն, եւ հուսկ յարգելի Օրիոր-
դը կ'եզրակացնէ. «Աղբիւնուպոլսոյ Աւե-
տարանը կու տայ գէթ մեզի թանկագին վը-
կայութիւն մը Հայ արուեստագէտի մը ներ-
կայութեան» (Բիւզանդական) Կայսրու-
թեան մեծագոյն քաղաքներէն մէկուն մէջ,
եւ որ կը շարունակէր աշխատել իր հայրե-
նի երկրին հարազատ եղանակով եւ ոճով»
(էջ 31.): Ասիկա, կը խորհիմք, կը հակառէ
գէշ վերը Օրիորդին ըսածին: Ան կ'ըսէ Աղ-
բիւնուպոլսոյ Աւետարանին մասին. «Եթէ
աւետարանիչներու կենդանագիրները ունին
բիւզանդական ոճ» (էջ 31.): Նախ զիտել
տանք որ Աղբիւնուպոլսոյ Աւետարանին ա-
ւետարանիչներուն մանրանկարներուն ան-
շուրհէք ձեռք մը դպած է: Մանրանկարներուն
դաշար ծեփուած է թանձր ներկով եւ հոն
աւելցուած են յունարէն տառերով աւետա-
րանիչներուն անունները: Իսկ 1007 թուա-
կանէն Գրիստոսի կամ ասոկէ առաջ ինծի
ծանոթ չեն աւետարանիչներու նման ման-
րանկարներ Բիւզանդական ձեռագիրներու
մէջ, մինչ ոճին կը հանդիպինք հայերէն ձե-
ռագիրներու մէջ ԺԱ դարուն:

Բոլորովին անընդունելի կը զաննէք Օր.
Տէր Ներսէսեանի սա տեսութիւնը թէ ՎԵԼ-
ճուքեան տիրապետութիւնը բարբարոսա-
բար ընդհատեց արուեստի զարթոյնը Հա-
յաստանի մէջ: ԺԲ դարու վերջերն է որ
վերսկսաւ գործունէութիւնը Հայ արուես-
տի» (էջ 31.): Մանրանկարչական, ճար-
տարապետական եւ մանր արուեստներու
(փայտափորագրական, կաւազործական)
արտադրութիւններ այդ շրջանէն նման բան
մը չեն հաստատեր, այլ ցոյց կու տան յու-
րանուն զարգացում:

Վերապէս, յարգելի Օրիորդը Ս. Ղազա-
րու Ոսրբերդի կոչուած Աւետարանը կ'ա-
ճապարէ 1205 թուականէն Գրիստոսի բն-

դունիլ, երբ այդ թուականը ընադիր յիշա-
տակարանին մէջ քերութեւ և վրան վերստին
աւելցուած է, տուն տալով լուրջ տարակոյ-
սի որ Կողմա զայն դրած ըլլայ 1205ին:
Թարգելի Օրիորդը մանաւանդ կ'ըսէ. «Կող-
մա, թէն միջակ զծագորոյ մը, սակայն ու-
նի ընտիր ճաշակ երկնագրութեան մէջ,
յայտնի՝ իր մանրանկարներուն խորքերէն»
(էջ 40.): Սակայն Կողմա իր մեղի ծանօթ
վեցի չափ ձեռագիրներուն ո'չ մէկուն մէջ
ինքզինքը ներկայացուցած է իբր ձեռագիր
կամ մանրանկարիչ», որով առ այդ եղած
ննթադրութիւնը ճիշդ է: Մենք ունինք ման-
րամասն աշխատութիւն Կողմաի գրչու-
թեանց մասին, հրատարակուելու պատ-
րաստ:

Այժմ անցնինք ձեռագրութեան:

Աշխատութիւնը կատարուած ըլլալով
չորս տարբեր լեզուներով, հոն տրուած վի-
ճելի տեսութիւնները, սխալ եզրակացու-
թիւնները, դժբախտաբար կարելի պիտի
չըլլայ առ հասարակ հատորին բոլոր ստա-
ցողներուն հասցնել: Ուրեմն ստիպուած պի-
տի ըլլա՞ք լոկ հայերէնով կատարել մեր
քննադատութիւններն ու ճշգրտները, զոնէ
հայերէնով ըսած ըլլալու համար ինչ որ կը
խորհինք թէ ճիշդ է ու սրբագրելի այս առ-
թիւ:

Ներածութեան առաջին մասը նուիրուած
է ՎՄագուան ու Նկարագիրը Հայկական
Մանրանկարչութեան, Հատուածին սկիզ-
բէն իսկ կը զաննէք վիճելի կէտեր: Հայր
Ժանաւեան խօսելով 314ին Լուսաւորչի ձեռ-
նագրութեան պարագաներուն, Թարգմա-
նաց Խաւանդաւանութեան մասին կը կարծէ
հիմք մը տեսած ըլլալ իր տեսութեան՝ ը-
ռելով՝ «Աւետարակոյն նուեւ սրբազան ար-
ուեստի մարզին մէջ վոյութիւն ունէին յա-
րարերութիւններ Ասորա - Բիւզանդական
շրջանակներու ձեռ» (էջ 56.): Նախ 314 թը-
ւին Գրիստոսի «Բիւզանդական» արուեստ
գոյութիւն չէր կրնար ունենալ: Երկրորդ,
«Ասորական» արուեստի հնագոյն նմուշը՝
Հոսթուրլայի Աւետարանը՝ 586 թուականէն
է Գրիստոսի: Արդ, երբ գոյութիւն չունի
համեմատելիք նիւթ թէ՛ Հայ, թէ՛ Բիւզան-
դացի եւ թէ՛ Ասորի 586 Գրիստոսի թուա-

կանէն առաջ, արդար է խորհիլ որ Հ. Ճանաչանի զանազան կողմից նաև սրբազան արուեստի մէջ գոյութիւն ունէին յարաբերութիւններ Ասորա - Բիւզանդական շրջանակներու հետ» արտայայտութիւնը բոլորովին անտեղի եւ անարժէք ճանկարգութիւն մըն է։ Ընդհակառակը, ապացոյցներ ունիւք որ արուեստի մէջ, նշանակելիօրէն օտարամերձ եղած են Հայերը։ Օրինակ, հակառակ այն սերտ յարաբերութեան որ, ըստ Հայոց պատմութեան, Հայերը հանգած են Յոյն եւ Հռոմէական մշակոյթին հետ, Հայաստանի մէջ ՑԱՄԴԻ ՈՁ ՄԻՒ ՏՅՆՂ գտնուած են Յոյն կամ Հռոմէական արուեստով արձաններ, քացի Գրանի գտնուած փոքր խմբարձանի մը կտորներէն։ Ոչ ալ կը հանդիպինք Յօգնեբու եւ Հռոմէականներու այնքան սիրած ու գործածած խճանկար յատակներու, քացի դարձեալ Գաննի քաղնիքին եւ ուրիշ մէկ երկու վայրերու մէջ գտնուած բեկորներէն։ Ի՞նչ պատճառ կայ որ արձանագործութեան եւ խճանկարի մէջ օտարներու չընկալուող Հայ արուեստագէտները՝ մանրանկարչութեան մէջ ժխտէին իրենց ազգային նկարագրին այդ ամենակարկառուն դիմը։

Հ. Ճանաչան չեմ դիտեր ի՞նչ պատճառանքներով կ'ըսէ. «Պատկերամարտութիւնը, Բիւզանդական արուեստին, ինչպէս նաեւ Հայկականին համար եղած է իսկական աղէտ, բազմաթիւ դործեր այդ չըրջանին անյայտացած են։ Զ դարու վերջերք արդէն պատկերամարտութիւնը Հայաստանի մէջ սկսած էր կատարել իր աւերը» (էջ 60)։ Պարզ է որ Հ. Ճանաչան «պատկերը կը չդիտէ որձանկարներու հետ զոնէ, եթէ ոչ սուրբ գիրքերու մանրանկարներու հետ։ Պատկերամարտութիւնը պարզապէս հերձուած մը նկատուած է Հայաստանի մէջ եւ երբեք այնքան ուժ եւ զօրութիւն չէ կեդրոնացուցած որ կարենար ըլլալ «Հայկականին» (արուեստին) համար «...իսկական աղէտ»։ Հ. Ճանաչան «բազմաթիւ» (արուեստի) գործեր այդ չըրջանին անյայտացած են» ըսելով արդեօք Հայ արուեստի գործերուն կ'ակնարկէ։ Եթէ այդ, մեծապէս հետաքրքրական պիտի ըլլար դիտեալ թէ ի՞նչ

կամ ո՞ր գործերն է որ անհետացած կը նշուած է։

Հ. Ճանաչան սխալ ըմբռնած կ'երեւի նաեւ Վրթանէս Գեղթողի մէկ ուրիշ վկայութիւնն ալ։ Վրթանէս խօսելով Աւետարաններու մասին, կ'ըսէ. «Ոչ միայն յոսկւոյ եւ յարծաթով» այլ եւ յոսկերաց փղաց եւ կարմիր մորթով կազմեալ։ Այսինքն, Աւետարանները ո՛չ միայն ոսկիով, արծաթով, այլեւ փղոսկրով եւ կարմիր մորթով կազմեալ են» Հ. Ճանաչան անդ, թիւ 4 ծանօթութեան մէջ, «բնագրին կարմիր մորթով կազմեալ քաջատրուքիւնը հասկնալի է մագաղաթի գոյնին համար» կ'ըսէ եւ Օրբորդ Տէր Եկրսէսեանի թարգմանութիւնը վկայութեան կը կոչէ, հաստատելու համար «կարմիր մորթով» մասին իր տարօրինակ վերաձեռնումը։ Թարգմալի Հայրը օտկայն պէտք է յիշէ որ Վրթանէս Գեղթողին լաւ ծանօթ է «մագաղաթին եւ «մորթին տարբերութիւնը, քանի որ նոյն տեղը արդէն գործածած է։ Թէ՛ ինչ եւ թէ՛ Օրբորդ Տէր Եկրսէսեանը կը սխալին երբ Վրթանէս Գեղթողի «կարմիր մորթով» կը չդիտեն «ծիրանին» մագաղաթ ձեռագիրներու հետ (codex purpureus)» Վրթանէս Գեղթող որոշ կերպով ձեռագրի կազմի մասին է որ կը խօսի, յիշելով անոց արծաթ, ոսկի, «փղոսկր կամ կարմիր մորթով ըլլալը։ Ան ասելու կրկին կը հաստատէ ըսելով վերնոյն իբր չարունակութիւնը. «...Ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք գերկրպազութիւն կամ լաջալին, որ յերկրէ բարբառացն եկեալ է ի վաճառ։ Լաջան կամ լաջը կարմրաներկ մըն էր, որով Հայերը «չիկափոկ» կը պատրաստէին, կարմիր կաշի մը որ արբանի կոչուէին։ Համար գործածուած է։ Լաբալով կարելի չէ մագաղաթ ներկել, որ թէ՛ նուրբ է «մորթին» եւ թէ՛ յետոյ վրան դրել կարելի չէ։ Որդան Կարմիրով կարելի է մագաղաթ ծիրանի ընել, սակայն հոս լաջայի խօսք կայ եւ ո՛չ Որդան Կարմիրի։

Հ. Ճանաչան թառաջ կը բերէ ուրիշ հատուած մըն ալ Վրթանէս Գեղթողի. «Քանի որ ի վկայ պատկերու ոք չդիտէր ասանկ միջնա ցաթմ, քայց ի Հռոմովոց բերէին, եւ մեր ուսմունքն անտի էին, եւ եթէ

նորա չէին կորուսեալ»։ Վրթանէս Քերթոյի այս հատուածը մեր արուեստով զբաղող-ծերուն համար քար գաթիակզութեան եղած է։ Զանադան եւ զարմանողան «բացատրութիւններ» տրուած են, բոլորն ալ վկայութեան պարզ ու մէկին իմաստը խաթարելով, նոյնիսկ Վրթանէս Քերթոյը ինքզինքը հակասելու շափ անմիտ գտնելով։ Հ. Ծանաշեան ինքզինք զօրուարին զրուսեան մը մէջ կը գնէ. «Հոս քնազրին իմաստը քիչ մը խրթին կը թուի» (Մասնութիւն 6, էջ 6րդ)։ Իրականութիւնը սակայն այն է որ հոս ոչ մէկ հակասութիւն կամ «խրթնութիւն» կայ։ Հատուածին բոլոր զաղտիւրքը «պատկեր» բառին ճիշդ բերումն մէջ է։ «Պատկեր» կը նշանակէ «իզօն»։ Հ. Ծանաշեան կը սխալի վերի վկայութեան մէջ զործածուած «նոքա չէին կորուսեալ» բոլորովին մտացածին եւ սխալ բացատրութիւն մը տալով, այսպէս. «Եւ թէ անոնք (այսինքնի պատկերները) չէին կորուսած» (Անդ)։ Սակայն ի՞նչ պատկեր, ո՞ր կորուսած։ Բացարձակապէս ճիշդ է Օրբորդ Տէր Ներսէսեան, որ այդ հատուածը թարգմանած է. «Եւ թէ նոքա (Յոյները) չէին կորուսած (չէին) Քաղկեդոնականութեամբ մուրդուած», մինչեւ այն ատեն «պատկերները» (իզօն) եւ անոնց մասին «հուսմունքը», «անախի չէին» այսինքն «Է հոռովոց», Յոյներէն։

Դժբախտաբար շատ պիտի երկարի մեր յոգնածը եթէ ծանրանաք Հ. Ծանաշեանի քիչ մը զարմանալի յաջորդ բացատրութիւններուն վրայ՝ «պատկեր» իմաստը մամբ։ Ո՛ր ալ Օր. Սիրուրդի Տէր Ներսէսեան լաւ առաջնորդ մըն է իրեն՝ իր արտակարգ յոգնութեամբ մարդանքներուն համար Հայ արուեստի մասին։

Ի՞նչ Դո. Խառնողին վերջ Հ. Ծանաշեան շատ ունի հաստատուն դետին վրայ է Հայ արուեստի իր ըմբռնմանց մէջ, թէեւ դարձեալ զինքը կը շփոթեցնէ Վրթանէս Քերթոյ. սակայն այս զլուխը ան կ'աւարտէ շնորհաւորելի յաջողութեամբ մը։

Գլուխ Բ.ով ան կու տայ ճշմարտ. Տեսութիւն Հայկական Մանրանկարչութեան Զանադան կեդրոններուն վրայ։ Հոս յարգելի

Հայրը կը խօսի «էջմիածնի Փղոսկը Աւետարանը»ին մասին։ Կը խորհնէ որ զուրպիստանը է հոս եղածը։ Հ. Ծանաշեան Փղոսկը Աւետարանը չէ տեսած, որով իր երկարատևութեամբ մէջըրեւոյնները կէս եւ աւելի դար առաջ տար գրողներէ՝ բոլորովին սնարժէք են, քանի որ այդ տարներուն դիտողութիւնները Հայ մանրանկարչութեան մասին իբր անձեռնառ զրոյներ, բոլորովին անարժէք կ'ընեն իրենց ըսածները։ Եթէ Հայագէտ լուրջ Հայեր չեն կրցած Վրթանէս Քերթոյին օգտուիլ ինչպէս որ կարելի է, ինչպէ՞ս կարելի է լսել Ստրիկով-ժիի սխալաշատ բացատրութիւնները։

Հ. Ծանաշեան կը սխալի երբ կ'ըսէ. «Յաճախ գրիչ կը կոչուէին նաեւ նոյնինքն ծաղկողներ» (էջ 10ա)։ Գրիչը գրիչ է, այսինքն գրող. իսկ ծաղկողը՝ ծաղկող, այսինքն զարդանկարող։ Քանի որ մենք այսօր արդէն երկար պիտի խօսինք Փղոսկը Աւետարանին մասին արդէն վաղուց աւարտած գործի մը մէջ, հոս աւելորդ կը սեպենք ունի երկարել։

Յաջորդաբար համառօտ կերպով կը ներկայացնէ, ժամանակագրականօրէն ալժմ դուրսիւն ունեցող Հայերէն մանրանկարչական ձեւագիրներ։ Մենք կը խորհնէ որ գործին այս մասը, զլուխ Բ.ը, բոլորովին աւելորդ էր հոս հրատարակել։ Վերջապէս այս հատորը նպատակ ունի ՄԻԱՅՆ Վեներտիկի Միթթարեանց մանրանկարչական ձեւագիրները ներկայացնելու, բան մը՝ որ եթէ ձեռնհասօրէն կատարուէ, արդէն մեծագոյն գործ մըն է։ Հ. Ծանաշեան, պէտք է ընդունինք, ոչ մանրանկարչութեան մասնագէտ մըն է եւ ոչ ալ Հայերէն ձեւագրագիտութեան, որ կարեւոր յաջողութեամբ ձեռք զարնել Հայկական մանրանկարչական ձեւագիրներու քննաշնուր ժամանակագրութեան։ Ան նախ հնչիւն կը հաւատայ զանազան տիպական ձեւագիրներուն ուրիշներուն կողմէ նթարուած թուականներուն։ Յետոյ անձամբ ոչ տեսած է եւ ոչ ալ, ինչ որ կարեւորագոյնն է, քննած՝ իր ժամանակագրած ձեւագիրները։ Ան կ'ընէ յայտարարութիւններ ձեւագիրներուն արուեստին մասին՝ որոնք մուրացածոյ են եւ շատ խնդ-

բական, Ուրեմն բոլորովին աւելորդ կը սեպեմ այս մասին իրայ ծանրացալու։ Սակայն լոկ ապացուցանելու համար մեր ըստօր, նկատի առնենք Թիւրքիկէնի համալսարանին Աւետարանը, որուն «1113ին գրուած» ըլլալը կ'ընդունի Հ. Ճանաչեան (էջ 12թ.)։ Ան հետեւելով Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանին, անոր պէս զոհ եղած է շատ վրան ըսցել եւ ապուշ կեղծիք մը, որով կեղծաբարները ջանալած են Թիւրքիկէնի Աւետարանը իբր 1113 թուականին Քրիստոսի զբոսումը ներկայացնել։ Ոչ միայն Թիւրքիկէնի Աւետարանին կարծեցեալ յիշատակարանն լից գանալու յիշատակարաններու տղայական կարկտան մըն է, այլ Կիլիկիան գործիս է (Տես իմ «ՏԻւրքիկէնի համալսարանի» Աւետարանը եւ իր 1113էն կարծեցեալ Յիշատակարանը)։ Հանդէս Ամսթեայ, 1968, թիւ 4-6, էջ 157-164)։ Հայր Ճանաչեան եթէ ցանկութիւն ունէր Հայ մանրանդկարչական զրչագիրներու ժամանակագրութիւնը առալ եւ անոր աղբիւրներ կարծիքներ եւ տեղեկութիւններ յայտնելու Հայ մեծահամբաւ մանրանդկարչներու մասին, պէտք չէր որ զոհանար Օրիորդ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի տեղեկութեամբ եւ առաւելի կարծիքներով։ Անհիմն է ըսել որ «ՏԵԼ կար երեւակաութեամբ օժտուած է» Սարգիս Գիծակ, կամ Մինաս Ժողկող գործած ըլլայ 1432-1469 տարիներուն ընթացքին, երբ Մինաս Ժողկող արտադրած է զեռ մինչեւ 1487։

Ներածութեան կարեւորագոյն եւ արդարանալի մասը Գլուխ Գ. մասն է աւել տըրուել «Տեղեկութիւն Ս. Ղազարի Ձեռագիրներու հաւաքածոյին վրայ»։ Սակայն բոլորովին անտեղի կը գտնենք «Հրատարակութիւն Ձեռագիրներու» հատուածը, որ որեւէ կապ մը չունի ներկայ մանրանդկարչական գործին հետ։

Վերջապէս էջ 20ով Հ. Ճանաչեան գործին երկրորդ մասին մէջ կը սկսի մի առ մի իւր մանրամասն ներկայացնել այս հատորին մէջ արտահանուած Ս. Ղազարի մանրանդկարեալ ձեռագիրները։ Հոս ալ գծաթափաբար հատորին նպատակին հետ զործ չունեցող երկար հատուածներ ընդհանրուած են։

Բոլորովին անկարեւոր է Մլէք Թադուհին «Պատմութիւն Ձեռագիրին»։ Ոչ ալ կարիք կար երկարաշունչ եւ անտեղի «Քննութիւն թուականին» քանի որ տարակոյս չկայ Մլէքէի Աւետարանին թուականին մասին (862 թուական Քրիստոսի), եւ հոս տեղ դառած էին վէճերու արձագանքը, մասնաւոր օտար ընթերցողներուն կրնայ արդար տարակոյս ներշնչել զրչութեան թուականին մասին։ Ոչ ալ կարիք կար երկարապատում «Ուսումնասիրութիւն Մանրանկարներու» Մլէքի Աւետարանին, քանի որ նկարները արդէն արտահանուած են հարազատ գոյներով այս հատորին մէջ։ Բոլորովին նիւթէն շեղած եւ աւելորդ է «Մլէքի եւ էջմիածնի Աւետարաններուն Մանրանկարները» հատուածը, որ խճողակ մըն է ժամանակավիշակ տեսութեանց Սարչիկովսէի, Մաքլերի եւ ուրիշներու «հին» եւ իրական ծանօթութենէ զուրկ տեսութեանց։ Գաղափար մը տալու համար միայն թէ որքան օխալ տալիս որդւած է Հ. Ճանաչեան, հոս կու տամ Մլէքէի Աւետարանին արուեստին մասին իր եզրակացութիւնը։ «Աւետարանին ժողովրդականները իրենց կոթողային նկարագիրով կը պատկանին շրջանի մը (Ք դարու կէսին), ուր Հայ արուեստը յետ Թադուհեամարտներու առաջ բերած կործանարար դերին, վերածաղկելով հին արուեստի նախադասութեան վրայ, որոնք հաւանաբար հնագոյն ժամանակներէ (եւ եւ Չ դարերէն) մնացած էին, սկսած է ստեղծագործել» (էջ 28ա.)։ Եթէ կը ներուել ինքի ըսելու, հոս եթէ ըստեղծագործութիւն մը կայ այն ալ լոկ Հ. Ճանաչեանի երեւակայութենէն է։ Ինչպէս ըսինք, ոչ մէկ տուեալ ծանօթ է «պատկերաբանութեան» առաջ բերած կործանարար քերթին» մասին Հայկական մանրանդկարչութեան մէջ։ Ոչ ալ մեզի ծանօթ են եւ Չ դարէն մնացած «հին արուեստի նախադասութեան» մասին դոյզն ինչ գաղափար, որ ոչ թէ գիտնալիք» այլ գոնէ կասկածէնք «վերածաղկելու» համար անոնց բերած որեւէ նպաստ։ Անշուշտ որ Մլէքի Աւետարանին մանրանկարները «նախատիպներ» ունենալու էին, սակայն անոնց ստեղծագործումը «հին

(Հայ) արուեստի նախատիպներու վրայէն զվերածողութիւններ նկատելու համար ՈԶ Մէկ տուեալ ունինք:

Ասէ՛ վերջ կը արուի Տրապիզոնի կոշուած Աւետարանին ճկարագրութիւն եւ Պատմութիւնը: Հոս ալ աւելորդ եւ երկարատեւ ժարգանքներու քով կան շահեկան եւ կենսական տեղեկութիւններ, ինչպէս օրինակ Մատթէոսի կիսախորանին եւ սկիզբի պրակին մասին: Հոս աւելի չենք ծանոթանար այս ձեռագրին մասին, միայն կ'ուզէինք ըսել որ գրութիւնը դոնէ ժ դարէն է: Բուն ձեռագրին մէջ մանրանկարներ եւ ծաղկումներ եւ խորանները խիստ հաւանաբար գրչութենէն աւելի ուշ ժամանակի յաւելումներ են: Զատ պրակի մէջ ամփոփուած անսրբնական եւայլ մանրանկարները չեն պատկանիր Տրապիզոնի Աւետարանին եւ մէկէ աւելի Աւետարաններէ, հաւանաբար ոչ հայերէն, հանուած են: Անոնց շատ գործածուած եւ միաստուած վիճակը դիրքից չի կապեր Տրապիզոնի Աւետարանին բուն գրչութեան մաքուր եւ ամբողջական վիճակին: Այս մանրանկարները ընդհանրապէս արտադրութիւններ են ԺԲ դարու:

Էջ 33ա.ով Հ. Ծանաշեան կը սկսի «Աւետարան Աղբիւնուպոլսոյ» եւ կու տայ շեշտակարգութիւն եւ Պատմութիւն Զեռագրին: Հ. Ծանաշեան դարձեալ ձեռք գրեցած է «Քրիստոսի Մանրանկարներուն», եւ հսկողակ որ ձեռագիրը անձամբ քննելու կարելիութիւնը ունի, կ'ընէ շատ զարմանալի սխալներ՝ ըսելով. «Բոլորովին անհասկանալի կ'երեւի ոմանց այն կարծիքը, թէ աւետարանիչներու անուններուն յունարէն վերադրութիւնները՝ հայերէններէն ետքը աւելցուած ըլլան, ինչպէս նաեւ աւետարաններու կարմիր գիրով սկզբնաւորութիւնները: Այս անհիմն վարկածը ուրիշ նպատակ չունի, բայց եթէ հեռացնել ամէն կասկած՝ Յոյն արուեստագէտի մը վերագրելու մանրանկարներուն հեղինակութիւնը, Սաւկայն հսկողակ է իրականութեան: Երեսարէն վերադրութիւնները յայտնապէս հնագոյն են եւ միեւնոյն արուեստագէտէն կատարուած. վասնզի անոնք նոյն սպիտակ մետաղով գրուած են, ինչպէս մանրանկարնե-

րու եզրագագորին շրջագծերը: Նմանապէս նոյն կարմիրն է որ գործածուած է թէ՛ մանրանկարներու շրջանակներու գօտիին եւ թէ՛ Աւետարաններու սկզբնաւորութիւններուն, ինչպէս նաեւ պարեգօտներու ուղղահայեց երկններուն համար: Գոյներու այս նոյնութիւնները կապուած են գործին սկզբնական վիճակին հետ անկասկածելի կերպով» (էջ 35): Հայր Ծանաշեանի այս «հաստատուած» նկատողութիւնները բոլորովին անհիշեց են, եւ նոյնիսկ կասկածելի էրնեն իր միւս հաստատումներուն իրականութիւնը:

Աղբիւնուպոլսոյ Աւետարանին աւետարանիչներուն մանրանկարներու նախատիպերուն ձեռք գրեցուած է եւ շատ կոպիտ կերպով: Առաքելներուն մանրանկարներուն դաշար, յատկապէս որոշ կերպով բացարձակապէս վերաներկուած է կապոյտ եւ կանաչ ոչ պայծառ ներկով, բոլորովին անվարժ ձեռքէ մը՝ որ աւետարանիչներուն հանդերձի, ոտքերուն եւ այլ մասերուն սահմաններէն ալ երբեմն մատառար կերպով անցած է: Աւետարանիչներուն մանրանկարները իրենց սկզբնական վիճակին մէջ շրջանակ չունէին, ինչպէս շրջանակ չունին Աստուածածնայ եւ Յովհաննէս Պոստոպոթարի կամ եւ խաչերու մանրանկարները: Աւետարանիչներու մանրանկարներուն եզրծողը որ ներկած է հաւանաբար բոլորովին պարագ դաշտերը այս մանրանկարներուն, աւելցուցած է նաեւ գօտիները մանրանկարներուն, որոնց հետ նաեւ յունարէն վերադրութիւնները ճերմակ ներկով: Իսկ սե ներկով հայերէն վերադրութիւնները մանրանկարներուն դաշար եղծող յունարէն գրող ձեռքէն շատ աւելի վերջ յաւելումներ են, Սակայն թէ՛ կարելի ըլլոյ դաշտերուն յաւելիալ վերաներկումը վերցնել, անտարա-կոյս աւետարանիչներուն հայերէն մանրանկարչութեան ժամանակակից երկաթագիր վերադրութիւնները երեւին: Նոյն եղծող ձեռքը որ մանրանկարներուն շրջանակը եւ անոնց դաշար վերաներկած ու յետոյ ալ յունարէն վերադրութիւններ է գրած, աւելցուցած է նաեւ աւետարանիչներուն պարեգօտներուն ուղղահայեց երկնները, յաւելում մը՝ կատարուած ըստ բախտի, ուղ-

զակի բուն մանրանկարին հագուստին ծալքերուն վրայէն իսկ, մինչ ճերձներուն տակ որոշ կ'երեւին բնագիր մանրանկարին հագուստին ծալքերը, Սկզբնական մանրանկարիչը այդ երկնները պիտի յարմարեցընէր հագուստին ծալքերուն եւ ոչ թէ ըստ կամա ներկէր զանոնք։ Եղծողը նոյն այդ կարմիրը զործածած է աւետարանիչներուն լուսապսակներուն եզերքին եւ աւետարանիչներուն լուսածէն զըլուսթեան համար։ Դարձեալ նոյն եղծողն է Աւետարաններու կարմիր գրով սկզբնաւորութիւններ՝ զրուղը։ Այս եղծութեանը որոնք հնչուութեամբ նոյնիսկ հոս՝ մանրանկարներու արտահայտութեանց մէջ կ'երեւին, Հ. Ծանաշեան պէտք էր որ առանց դժուարութեան պարզ ուղիով իսկ տեսնէր բուն ձեւագրին մէջ, ինչպէս որ մենք անձամբ տեսած ենք։ Այլ աւելի զարմանալի է որ Հ. Ծանաշեան, որ կ'ընդունէր Փոտիոսի մը Յովհաննէս Պոտապոսարի մանրանկարին իւրացնել ջանալը՝ յունարէն արձանագրութեամբ կոտարուած՝ բուն մանրանկարին հայերէն երկաթագիր վերատուութիւնը որբելէ վերջ, չի կրնար տեսնել աւետարանիչները յունացնելու ակնյայտի դիւրձը։ Ոչ ալ ճիշդ է թէ Ս. Կոյսին մանրանկարին յունարէն վերատուութիւնը զմանրանկարին յորինման առին զրուած կը թուի։ Ամերանկարին յորինման ժամանակէն է ԼՈՎ Հայերէն ՍՈՒՐԲ ԱՄԱՆԻՆ։ Հ. Ծանաշեան սխալ կերպով կ'եզրակացնէ զոր մէկ կամ երկու Հայ արուեստագէտներ ծաղկած կամ մանրանկարած ըլլան այս ձեւագիրը։ Ասիկա նոյնպէս անհիմն եզրակացութիւն է, քանի որ որոշ կերպով պոյնքերս եւ դիմերու գործածութիւնը նոյն արուեստագէտին գործը կ'երեւին։ Յետալի է որ միւս խաչերը չեն արտահայտուած, որոնց Հրատարակութիւնը մենք նշանակութիւն պիտի ունենայ մեր այդ անոյ՝ զարգարուեստին համար։

Յաջորդ ձեւագիրը Սաղմոսարանն է, որուն 961 կամ 1061 թուականը Գրիգորի տակ՝ չափ կանոնի է արդարեւ։ Աւելի հաւանաբար ԺԳ դարու սկիզբի զըլուսթիւն եւ

ծաղկում կ'երեւի, մանաւանդ նկատի առնելով ճերձի։ Արաբ զարդագրերու ազդեցութիւնը այս Սաղմոսին զարդագրերուն մէջ։ Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Մաշտոցին հաւասար, որուն ծաղկումին արուեստը երբեք ժԱ դարէն չի կրնար ըլլալ, ինչպէս որ կը կարծէ Հ. Ծանաշեան։

Ներկայացուած յաջորդ ձեւագիրը Աւետարան մըն է թիւ 196/106։ Հ. Ծանաշեան «երկու ծաղկողներ» կը տեսնէ այս ձեւագրին համար, մինչ կը յիշուի միակ ծաղկող մը վարը, իսկ Խաչատուր զգծողն է՝ որ հոս պէտք է հասկնալ զԲԻՆ, քանի որ ձեւագրին ծաղկող մը կը յիշուի արդէն։ Հ. Ծանաշեան բաւական մարգանքներ ընելէ վերջ ժԱ դար կը նշանակէ ձեւագրին զըլուսթեան համար, մինչ աւելի հաւանաբար ԺԳ դարու վերջէն ըլլայ, նկատի ունենալով կանոններուն խորանները։ Աւետարաններուն սկզբը նախորդանները, որակայն ի՞նչ աւելի կ'երթը ուրիշ մը վերաներկելով ճոխացնել ջանացած չէ, պէտք է ԺԳ դարու կէսէն նկատել, հաւանաբար յիշուած Եփրեմնոսի ստացած ժամանակէն, որ կը յիշէ ճաղգին նետողաց՝ արշաւանքներուն մասին։ Նետողաց ազգ կը կոչէին մեր նախնիք Թաթարները, որոնք Հայաստան ներխուժեցին ԺԳ դարու առաջին կէսին, երբ Եփրեմնոս տէր կ'ըլլայ ձեւագրին։ Հ. Ծանաշեան կանոններուն խորաններուն արուեստին մասին կ'ըսէ որ ճաշուշուտ մեծ տաղանդի եւ ճարտարութեան արդիւնք չէ» (էջ 42ա)։ Ընդհակառակը, մենք այս ծաղկողին քով կը տեսնենք դժելու մեծ վարպետութիւն եւ ձեւաորման տաղանդ։ Թուշները որոնք ան այնքան մեծ ըմբռնումով կը ներկայացնէ, իրենց պարզութեամբ այնքան տպաւորիչ, այնքան մուսկալ են՝ որ ըստ իս, միայն բաւ մարդու տաղանդաւոր մանրանկարիչ մը պիտի կարենար այդքան մեծ յաջողութեամբ ներկայացնել։

Թիւ 141/102 անթուական Աւետարանն ալ նշանակուած է ժԱ դարէն, մինչ հաւանական է որ ԺԳ դարու սկիզբէն ըլլայ։ Հ. Ծանաշեան զրիչը եւ մանրանկարիչը նոյնացըն

ներու իր փաստերը աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ բնաւ չլիչէր: Բնագրի մը մէջ մանրանկարներու իրենց յատուկ տեղ նկարուած քլլալը երեւեւ ապացոյց չէ որ զրիչն ու մանրանկարիչը նոյն անձերը ըլլան: Գրիչ մը կրնար բնագիրը գրել եւ հարկ եղած տեղերը պարագայ թողուլ՝ որ մանրանկարիչը իր աշխատանքը կատարէր: Օրինակ, Մարգարէ գրիչ, 1526 թուին գրած է իմ հաւաքածան Վարճ Աղւնդանդրին, եւ քաջ թողած է մանրանկարելու համապատասխան տեղեր՝ որոնց մէջ յետոյ Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցի մանրանկարած է:

Հ. Ճանաչեալի գիտողութիւնները Հոռոմոսի Աւետարանին (1181էն) մասին իրաւացի են: Արդարացի է իր մեթոտը թիւ 190/106 Աւետարանին Վարճ ծաղկողին եւ Հոռոմոսի Աւետարանին Վարճանին նոյնացման, որ կատարած է Օրիորդ Սիւրբփի Տէր Ներսէսեան: Անունի անկատար նմանութիւնը եթէ բաւէր նոյնացումներու համար, վախճաւ որ ուսումնասիրելիք եւ լուծելիք բան մը չի մնար Հայ աբղեմսոյ եւ մշակոյթի մէջ:

Յաջորդ ձեռագիրը Պարբերիկի Աւետարանն է, որուն բուն թուականը քերթուած է եւ ջնջուածին վրայ ՈՄԴ (1205) նշանակուած: Ուրեմն այս Աւետարանին բուն գրչու թեան վոտահելի թուականը կը պակսի: Հ. Ճանաչեալն նախ կը սխալի կարծելով որ «Կողմայի ձեռքէն ելած երեւ զրչադիբ Աւետարաններ» կան միայն, մինչ ծանօթ են զոնէ վեց: Կ'ընէ խոշոր սխալ մը ըսելով. «Կողմայ ինքզինքը արդէն ծերունի կը ներկայացնէ», «Ձմեղապարտ քահանայ զծերունի աղայնմ յիշել ի Տէր» վկայութիւնը յառաջ բերելով իրեն ծանօթ Կողմայի երբորդ Աւետարանէն: Ըսենք որ այս Աւետարանը, որ նախապէս Սեբաստիոյ Ս. Նշանի վանքին կը պատկանէր, այժմ մաս կը կաղմէ իմ հաւաքածոյիս իբր թիւ 2 ձեռագիր: Այս Աւետարանին մէջ «Կողմայ ինքզինքը արդէն ծերունի» չի ներկայացներ: Արդարեւ իմ հաւաքածան թիւ 2 Աւետարանին մէջ, էջ 156 Բ. սիւն, բուն զրչն ջնջուած յիշատակարանի մը վրայ կայ բոլորդիբ զրչու-

թեամբ վերջին ստացողի մը յիշատակութիւնը, որուն վերջը նոյն ստացողին բոլորդիբ աւելցուած է. «Ձմեղապարտ քահանայ» զծերունիս աղայնմ յիշել ի ու(հ)ր»։ Հոս «ծերունիս» յատուկ անուն է եւ պէտք է կարգաւ զԾերունիս, որ կ'երեւի թէ ջնջուած եւ վրան յետոյ գրուած յիշատակարանին հետ կապ մը ունի եւ դուցէ իր իսկ անշնորհ ձեռքէն ելած է ԲՈՒՆ յիշատակարանը ջնջելէ վերջ: Դարձեալ Հ. Ճանաչեալն անտեղի հետեւութիւն կը հանէ իմ թիւ 2 Աւետարանիս գլխաւոր յիշատակարանէն, ուր ձեռագրին մեկնեսար Վարդան քահանայ կ'ընէ հետու գրել զսուրբ աւետարանս իմով աշխատութեամբ եւ արդեամբ ծաղկեանի նկարով եւ ոսկով պարարեալ: Յիշատակարանը, որ ինկած թուրքի պատճառաւ դժբախտաբար պակասուած է, մեկնեսոյ յիշատակարանն է, ուր գրել տրուած ձեռագրի մը գրչութեան եւ ծաղկման կ'ախարկէ՝ առանց ծեղի որեւէ պատճառ տալու որ կարծենք թէ ձեռագիրը գրուած էր ու մանրանկարուած նոյն անձէն: Կողմայի անունը չկայ յիշատակարանին մասին մէջ որ գոյութիւն ունի այժմ եւ միայն էջ 156 Բ. սիւնի ջնջուած յիշատակարանին բարբառաբար ջնջուած վերջին մասէն գիտենք որ «Ձմեղապարտ գրիչս Կողմայ աղայնմ յիշել»: Կողմայի գրչութեանց մանրանկարները կը տարբերին իրարմէ, թէեւ եթէ նոյնիսկ չտարբերէին, դարձեալ պատճառ պիտի չունենայինք Կողման մանրանկարիչ կամ ծաղկող նկատելու՝ քանի որ ան ինքզինքը ՄԻՇՏ իբր գրիչ ներկայացուցած է:

Հաւաքածոյի Աւետարանը ներկայացնելէ վերջ Հ. Ճանաչեալն «Ուրիշ գործեր ի գոհատոս Մանրանկարչին» հատուած մըն ալ կու տայ, նոյնպէս անտեղի, ուր տակի կրկնումներն են այլու ուրիշներէ ըսուած կամ ներկայացուած ներթերու մասին: Հ. Ճանաչեալն պարագայ տեղ տամախանութեան հետ, քանի որ ներթին վերաբերող մանրանկարները չէ տեսած եւ անոնց մասին բան մը չի կրնար ըսել: Նոյնիսկ քաջութիւնն աւելի, խոհմութեանէ աւելի, կարծիք յայտնե-

րու Երեւանի Մատենադարանին նշանաւոր Հաղորատի Աւետարանին (1211էն) մանրանկարներուն մասին, ունեց մէջ գանհաւասարութիւնն դտնելով: Հաղորատի Աւետարանին մանրանկարչութիւնը ամբողջութեամբ ասղանդաւոր Հայ մանրանկարչի գործ է եւ Հայ մանրանկարչութեան ունորանայի գլուխ-գործոց:

Անցնելով Թէոդուպոլսոյ Աւետարանին, որուն մանրանկարները այժմ կը պակսին եւ միայն խորաններ եւ ծաղկումներ ունի, Հ. Ճանաչեան սակայն կընայ քաջութիւն ունենալ ըսելու համար. «Գրիգոր, որդի Խաչատուրի, ապրած ԺԳ դարու սկիզբները, կը պատկանի Հայկ(ական) մանրանկարչութեան այն շրջանին՝ երբ հին արուեստին յաջորդած էր մանրանկարչութեան նոր հոսանք մը, Բիւզանդական եւ Կիլիկեան ազդեցութիւններով» (էջ 60ա.): Անտարակոյտ Շ. Ճանաչեան գիտնայու է ինչ ըսել ուզածը, թէ եւ րոտածէն մենք բան մը չկրցանք հասկնայ:

Հատորին վերջին ձեռագիրն է Գիրք Ձեռնադրութեան, որոշապէս Կիլիկեան գործ: Ձեռողորին յիշատակարանին համաձայն, գրչութիւնը կատարուած է չի մեծ է ի հրուսկաւոր Ուխտիս, որ կոչի Ձառնուկ, ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնին: Հ. Ճանաչեան կը հաւատէ որ «(Օրթորդ) Սիրաբփի Տէր Ներսէսեան կը ջանայ նոյնացում

կարելիութիւն մը գտնել Սարունքա քաղաքի հետ, յիշուած Պողոտէոսէն եւ որ կը գտնուի Հոմա եւ Համայի մօտերը» (էջ 61բ.): Կ'երեւի որ տարբերութիւն չ'ընէր թէ գրչութեան ժամանակ (1248ին) Հոմա եւ Համայի մօտերը Սարունքա անուն քաղաք մը գոյութիւն ունէ՞ր թէ ոչ: Ոչ ալ ուշադրութիւն դարձուած է յիշատակարանին ազադակող վկայութեան թէ գրչութեան վայրը Վեհ եւ ի հաշակաւոր» ՈՒՆՏ մըն էր «որ կոչի Ձառնուկ» եւ ոչ թէ ՔԱՂԱՔ մը:

Ասկէ վերջ կու գայ այս փառաւոր հաստարակութեան բոլորովին անքննադատելի մասը, այսինքն հիանալի գոնաւոր եւ հաւաքատ արտահանութիւնները Վենետիկի Միսիթարեանց մեծահարուստ ձեռագրական հաւաքածոյին հնագոյն մանրանկարներուն:

Մենք հոս դարձեալ կը պնդենք, ինչպէս որ նախապէս ալ ըրած ենք, յաւադոյնս կ'ըլլաք Նախարանի, Ներածութեան տեղ համաստակի եւ եղածին պէս ներկայացնել արտահանուած ձեռագիրները, որոնց դուռնաւոր եւ հարազատ արտահանութիւնները կարիք չ'են ներկայացնել երկարապատում եւ ոչ հարազատ նկարագրութեանց եւ մանրանկարչութեան մասին աւելորդ մարզանքներու կամ հին ու նոր վիճելի տեսութեանց: Այսպէսով 78 տպագրեալ էջերուն գրեթէ 70ը կարելի կ'ըլլար խնայել:

Յ. ՔԻՐՈՍՅԱՆ